

Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką 1943–1944, red. Łukasz Adamski, Grzegorz Hryciuk, Warszawa 2019, Wydawnictwo Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, ss. 429 oraz *Wołyń i Galicja za drugiego Sowietą*, red. Łukasz Adamski, Grzegorz Hryciuk, Warszawa 2019, Wydawnictwo Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, ss. 674

W 2019 r. nakładem Wydawnictwa Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia (CPRDiP) ukazały się dwa tomy źródeł z archiwów ukraińskich i rosyjskich. Publikacje poświęcone zostały historii Wołynia i Galicji Wschodniej w czasie II wojny światowej, a dokładnie podczas drugiej fazy okupacji niemieckiej (grudzień 1942 r. – lipiec 1944 r.) oraz w pierwszych latach po zajęciu tych terenów przez ZSRR (1944–1949).

Edycja źródłowa to rezultat prac zespołu badawczego w ramach projektu „Stosunki między władzą sowiecką a Polskim Państwem Podziemnym 1943–1946”, sfinansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (NCN; 2012/06/M/HS3/00284)¹. Redaktorami tomów są Łukasz Adamski i Grzegorz Hryciuk, specjaliści zajmujący się historią najnowszą, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów ziem wschodnich II RP oraz stosunków polsko-rosyjskich i polsko-ukraińskich. Historyk i politolog Łukasz Adamski, poza stosownym dorobkiem naukowym, ma również wieloletnie doświadczenie w kontaktach międzynarodowych jako analityk ds. spraw polskiej polityki wschodniej i wicedyrektor CPRDiP². W obszarze zainteresowań związanego z Uniwersytetem Wrocławskim Grzegorza Hryciuka leżą dzieje Galicji Wschodniej podczas II wojny światowej, stosunki narodowościowe, przymusowe migracje w Europie Środkowo-Wschodniej oraz relacje polsko-ukraińskie w XX w.³ Recenzentami wydawniczymi tomów byli Ihor Iljuszyn z Kijowskiego Uniwersytetu Sławistycznego oraz Marek Wierzbicki związany z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim oraz Delegaturą Instytutu Pamięci Narodowej w Radomiu.

¹ Projekt pod kierownictwem Grzegorza Motyki (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk) był realizowany w latach 2012–2016, w ramach konkursu HARMONIA 3. Efektem projektu są, poza recenzowanymi tomami, następujące publikacje: G. Motyka, *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Kraków 2014; *Sowieci a polskie podziemie 1943–1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, G. Motyka, Warszawa 2017; *Miotła Stalina. Polska północno-wschodnia i jej pogranicze w czasie oblawy augustowskiej w 1945 roku*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, G. Motyka, Warszawa 2019.

² Autor monografii i współredaktor m.in.: Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajto Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011; *O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Ł. Adamski, Warszawa 2017; *Sowieci a polskie podziemie...; Wbrew królewskim aliansom. Rosja, Europa i polska walka o niepodległość w XIX wieku*, red. Ł. Adamski, S. Dębski, Warszawa 2016; *Myślą i słowem. Polsko-rosyjski dyskurs ideowy XIX wieku*, red. Ł. Adamski, S. Dębski, Warszawa 2014.

³ Autor m.in. monografii: G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000; idem, „Kumityt”. *Polski Komitet Opiekuńczy Lwów Miasto w latach 1941–1944*, Toruń 2000; idem, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003.

Materiały zgromadzone w obu tomach zostały wytworzone przez podziemne, centralne i republikańskie (Ukraińska SRR) organa władzy sowieckiej: partyjne, wojskowe, partyzanckie oraz aparat bezpieczeństwa. Treść dokumentów koncentruje się na zwalczaniu polskiego podziemia na terenie południowo-wschodnich województw II RP: wołyńskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego i wschodniej części lwowskiego. Sowiecka perspektywa była głównym punktem odniesienia do ustalenia cezur chronologicznych obu tomów. Można przecież zadać pytanie, dlaczego tom I dotyczy lat 1943–1944, a nie obejmuje całej okupacji niemieckiej (1941–1944)? Bowiem na wyżej wskazanych terenach lata 1943–1944 charakteryzują się nowym otwarciem dla władz sowieckich. Wpływ na to miały zarówno wydarzenia o charakterze międzynarodowym (przełomowe zwycięstwo ZSRR w bitwie stalingradzkiej w lutym 1943 r.), jak również zmiany w relacjach polsko-sowieckich (jednostronne zerwanie stosunków dyplomatycznych przez ZSRR po odkryciu przez Niemców grobów katyńskich w kwietniu 1943 r.). W 1943 r. na terenach Wołynia i Galicji Wschodniej zaktywizowała się sowiecka partyzantka⁴. Rok ten zaznaczył się także tragicznie w relacjach polsko-ukraińskich. W lutym na Wołyniu rozpoczęły się masowe morderstwa polskiej ludności, zorganizowane przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińską Powstańczą Armię, które jesienią 1943 r. przeniosły się także na teren Galicji Wschodniej. Czyszczenia etniczne objęły ok. 100 tys. polskich ofiar. Z kolei cezura zamykająca tom II – rok 1949 – wynika bezpośrednio z działalności sowieckiego aparatu bezpieczeństwa na polu zwalczania pozostałości polskiego podziemia i szerzej – monitorowania nastrojów antysowieckich panujących wśród nielicznych Polaków, którzy po 1944 r. pozostali na terenach wchłoniętych w granice Ukraińskiej SSR. Ostatnie zorganizowane struktury kierownictwa obszaru lwowskiego i okręgu stanisławowskiego AK/NIE zostały rozbite w lutym 1945 r. W kolejnych miesiącach wyspecjalizowane komórki na poziomie obwodowych zarządów NKWD/MWD zajmowały się inwigilacją i aresztowaniami członków polskiej konspiracji. Ze względu na ewakuację większości członków i byłych członków polskich struktur konspiracyjnych na zachód skala tej działalności z miesiąca na miesiąc malała.

W tomie I zamieszczono 75 dokumentów, w II – 86. Wszystkie pochodzą z archiwów ukraińskich, rosyjskich i polskich. W przypadku źródeł rosyjskojęzycznych i ukraińskojęzycznych zostały one opublikowane w dwóch wersjach językowych – oryginalnej (język rosyjski lub język ukraiński) i w tłumaczeniu na język polski⁵.

⁴ Na podstawie decyzji Komitetu Obrony Państwa z 20 VI 1942 r. powstał Ukraiński Sztab Ruchu Partyzanckiego (USzRP), któremu podlegały wszystkie oddziały partyzanckie znajdujące się zarówno na linii frontu, jak i na tyłach przeciwnika. Naczelnikiem sztabu ukraińskiego został major bezpieczeństwa państwowego, Timofiej Strokacz. Od września 1942 r. USzRP wyłączono spod wpływów Rady Wojskowej Frontu i odtąd podlegał bezpośrednio Komitetowi Centralnemu KP(b)U. Najwyższą władzę w kwestiach operacyjnych, logistycznych i kadrowych USzRP sprawował Nikita Chruszczow. W kolejnych miesiącach 1943 r. wzrastała liczba czerwonych partyzantów operujących na Ukrainie. Latem 1943 r. w szeregach 116 oddziałów działało 25 tys. osób. Na obszarze samego Wołynia operowało 12 zgrupowań. W piśmie do Stalina z 9 X 1943 r. Chruszczow oceniał, że na Ukrainie działało ponad 30 tys. uzbrojonych partyzantów. W styczniu 1944 r. odnotowywano już obecność 82 oddziałów i 32 zgrupowań z prawie 48 tys. ludzi. Zob. A. Gogun, *Partyzanci Stalina na Ukrainie. Nieznane działania 1941–1944*, Warszawa 2010.

⁵ Dokumenty tłumaczyli: Tomasz Ambroziak, Łukasz Adamski, Bartłomiej Gajos, Bartosz Garlicki, Dagmara Moskwa i Jan Zdanowski.

Dokumenty zostały opracowane redakcyjnie – zawierają notki dotyczące cech zewnętrznych dokumentów (skreślenia, dopiski, poprawki, fragmenty odręczne) oraz przypisy objaśniające. W publikacjach umieszczono także indeksy geograficzny i osobowy, informacje o miejscu przechowywania dokumentów, ich sygnaturach oraz – co istotne – poprzednich wydaniach.

Według redaktorów na 161 dokumentów znajdujących się w obu tomach 118 nie było wcześniej publikowanych (w Polsce, na Ukrainie i w Rosji). Od razu należy zaznaczyć, że nie jest to ścisła informacja, bowiem nie uwzględniono dwóch ważnych edycji źródłowych, które ukazały się w Rosji. Pierwsza to wydany w 2006 r. zbiór *Politiczeskoje rukowodstwo Ukrainy 1938–1989*⁶, w którym znalazł się Raport specjalny komisarza ludowego ds. bezpieczeństwa dla I sekretarza KC KP(b)U Nikity Chruszczowa o reakcjach ukraińskiej inteligencji na zerwanie stosunków dyplomatycznych z Polską z 20 V 1943 r.⁷ Druga to dwutomowe wydawnictwo z 2009 r., zatytułowane *Nikita Siergiejewicz Chruszczow. Dwa cwieta wriemieni. Dokumenty iz licznogo fonda N.S. Chruszczewa*⁸, zawierające dwa dokumenty, które zostały umieszczone w recenzowanym wydawnictwie źródłowym bez informacji o ich wcześniejszej publikacji. Są to fragment wystąpienia Chruszczowa we Lwowie 11 X 1944 r. podczas narady aktywu partyjnego obwodu lwowskiego⁹ oraz wystąpienie Chruszczowa na naradzie sekretarzy obwodowych komitetów Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy [KP(b)U] i naczelników obwodowych zarządów NKWD i NKGB 16 VII 1945 r.¹⁰

⁶ *Politiczeskoje rukowodstwo Ukrainy 1938–1989*, red. W.J. Wasilew, R.J. Podkur, H. Kuro-miya, J. Szapował. A. Weiner, Moskwa 2006.

⁷ Dokładnaja zapiska narkoma gosudarstwiennoj biezopasnosti USSR S. R. Sawczenko pierwomu sekretariu CK KP(b)U N. S. Chruszczowu ob otklikach ukraińskiej intieligencji na rieszenie sowietskiego prawitielstwa o razrywie dyplomaticzieskich odnoszenij z prawitielstwom Polski, 20 maja 1943 g., w: *Politiczeskoje rukowodstwo...*, s. 82–86; por. *Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką 1943–1944*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, Warszawa 2019, s. 31–36. Interesujące, że egzemplarz opublikowanego dokumentu pochodzi, podobnie jak w tomach zredagowanych przez Adamskiego i Hryciuka, z zasobu Centralnego Archiwum Państwowego Organizacji Społecznych (CDAHO) w Kijowie, również z zespołu nr 23, jednak różni się numer sprawy (577 zamiast 685) i w przypadku rosyjskiej publikacji pierwowzorem jest uwierzytelniona kopia. W rosyjskim zbiorze znalazł się jeszcze jeden dokument, który opublikowali polscy badacze. W tym wypadku odnotowali poprzednie wydania, nie uwzględniając tego zbioru. Chodzi o pismo ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR do I sekretarza KC KP(b)U w sprawie ograniczenia przepustek dla polskich żołnierzy z 2 XII 1944 r. *Politiczeskoje rukowodstwo...*, s. 113; por. *Wołyń i Galicja za drugiego Sowietu*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, Warszawa 2019, s. 109–110.

⁸ *Nikita Siergiejewicz Chruszczow. Dwa cwieta wriemieni. Dokumenty iz licznogo fonda N.S. Chruszczewa*, red. N.G. Tomilina, t. I, Moskwa 2009.

⁹ Wystuplenie N.S. Chruszczewa na sobranii lwowskiego oblastnogo partyjnogo aktiwa o problemach zapadnych oblastej Ukrainy. O borbie z ounowcami, ob. odnoszenijach s Polakami, 11 oktabria 1944 g., w: *Nikita Siergiejewicz Chruszczow...*, s. 90–98. Tu opublikowane w całości jako dokument z zasobu Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Najnowszej (RGANI). Por. *Wołyń i Galicja za drugiego Sowietu...*, s. 61–62.

¹⁰ Wystuplenie N.S. Chruszczewa na sowieszczanii sekretarej obkomow KP(b)U, naczalnikow oblastnych uprawlenii NKWD i NKGB zapadnych oblastej Ukrainy w g. Lwowie ob. usilenii i izmienenii taktiki borby s nacjonalistami, 16 jula 1945 g., w: *Nikita Siergiejewicz Chruszczow...*, s. 124–130. Por. *Wołyń i Galicja za drugiego Sowietu...*, s. 281–293.

Ponadto redaktorzy nie odnotowali uprzedniej publikacji interesującego dokumentu z 28 III 1946 r. na temat likwidacji przez NKGB nielegalnych żydowskich organizacji przerzutowych we Lwowie, znajdującego się w tomie *Wołyń i Galicja za drugiego Sowietu*. W 2004 r. po raz pierwszy w całości przytoczył go historyk Michaił Micel w wydanym w Kijowie tomie *Jewrei Ukrainy w 1943–1953 gg. Oczerki dokumentirowannoj istorii*¹¹. W 2011 r. przekład dokumentu ukazał się także w języku polskim¹².

W recenzowanych tomach znalazło się więc ogółem 114, a nie 118 niepublikowanych wcześniej dokumentów. To oczywiście liczba imponująca, w dodatku warto odnotować, że z 47 dokumentów upowszechnionych wcześniej w postaci edytorskiej tylko 11 ukazało się w języku polskim (w całości bądź we fragmentach)¹³. Z punktu widzenia polskiego czytelnika to bardzo ważna informacja i zarazem podstawowa zaleta recenzowanych publikacji. W dodatku dzięki pracy Adamskiego i Hryciuka okazało się, że poprzednie polskojęzyczne edycje dokumentów były na ogół niekompletne bądź też zawierały błędy w przekładzie, albo nie zostały opatrzone aparatem źródłowym (przypisami objaśniającymi).

Interesujące spostrzeżenia dotyczą sześciu dokumentów wydanych uprzednio przez Instytut Pamięci Narodowej (IPN) w tomie *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. VI: *Operacja „Sejm” 1944–1946*. Redaktorzy porównali treść oryginalnych dokumentów z pracą wydaną w IPN i doszli do wniosku, że edycja przygotowana przeszło 10 lat temu przez zespół historyków z Polski i Ukrainy zawiera błędy. Dokumenty zostały opublikowane fragmentarycznie, pominięto niektóre akapity dotyczące spraw agencjonalnych, bez zaznaczenia tego faktu w tekście¹⁴. Wynikało to zapewne z surowych zasad korzystania z dokumentów zgromadzonych w zasobie Archiwum Państwowym Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (HDA SBU), obowiązujących dekadę temu. Strona ukraińska przekazała wówczas polskimi historykom kopie akt, często niepełne i zanomizowane z uwagi na przepisy zabraniające ujawniania agentury.

Zanim przejdę do bardziej szczegółowego omówienia prezentowanych w tomach dokumentów, warto zwrócić uwagę na ważne okoliczności, w jakich obie publikacje

¹¹ Dokładniejsza zapiska sekretaria lwowskiego obkoma KP(b)U I. Hruszeckiego sekretariowi CK KP(b)U N. Chruszczowa „O wskrytii i likwidacji nielegalnych pierепraw w Polsce”, 28 marca 1946 g., w: M. Micel, *Jewrei Ukrainy w 1943–1953 gg. Oczerki dokumentirowannoj istorii*, Kyjiw 2004, s. 90–94. Por. *Wołyń i Galicja za drugiego Sowietu...*, s. 521–527.

¹² *Po Zagładzie Żydów (1944–1948)*, oprac. J. Grzesik, Lublin 2011, s. 250–253.

¹³ Dokumenty ukazały się w następujących polskojęzycznych publikacjach: G. Hryciuk, *Dwa dokumenty radzieckie z roku 1944. Spojrzenie na polską inteligencję we Lwowie. Jak zukrainizować „stare ukraińskie miasto?”*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 1998, nr 2, s. 201–209; I. Iljuszyn, G. Mazur, *Epilog akcji „Burza” oraz losy Armii Krajowej we Lwowie w 1944 r. w świetle sowieckich dokumentów*, „Zeszyty Historyczne” 2001, nr 138, s. 136–145; W. Filar, *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1999; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. VI: *Operacja „Sejm” 1944–1946*, red. W. Chudzik, Z. Gajowniczek, S. Kokin i in., Warszawa–Kijów 2007.

¹⁴ Por. np. dokument zatytułowany Informacja Zarządu NKGB Obwodu Rówieńskiego o aresztowanych członkach polskiego podziemia, październik 1945 r., w: *Wołyń i Galicja za drugiego Sowietu...*, s. 409–413 z Informacja Fiodora Cwietuchina o aresztowanych członkach AK i PSC, październik 1945, w: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku...*, s. 1163–1165.

powstawały. Wspomniany projekt NCN rozpoczął się w 2012 r. i zakładał: „przygotowanie – w oparciu o nieznane dotąd źródła – analizy relacji pomiędzy Armią Krajową/NIE/Delegaturą Sił Zbrojnych a Armią Czerwoną i innymi sowieckimi jednostkami oraz partyzantką sowiecką w latach 1943–1946”¹⁵. Początkowo badacze zostali zapewnieni przez stronę rosyjską w osobie szefa Federalnej Agencji Archiwalnej, Andrieja Artizowa, o woli odtajnienia wszystkich materiałów znajdujących się w rosyjskich archiwach i dotyczących polityki państwa sowieckiego wobec Polski i Polaków podczas II wojny światowej¹⁶. Sprawę omawiano na forum Polsko-Rosyjskiej Grupy do Spraw Trudnych. Planowano m.in. wydanie wspólnej edycji źródłowej i wymianę dokumentów. Sytuacja zmieniła się w 2014 r., wraz z okupacją Krymu i opanowaniem ukraińskiego Donbasu przez militarne bojówki wspierane przez Federację Rosyjską. Dalsza współpraca okazała się niemożliwa. Również dostęp do materiałów archiwalnych zgromadzonych w archiwach rosyjskich został poważnie ograniczony, a klauzule tajności interesujących materiałów podtrzymane. W rezultacie w recenzowanych tomach znalazło się jedynie 5 dokumentów pochodzących z Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej (GARF) oraz Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Najnowszej (RGANI). Jednak, jak piszą we wstępie redaktorzy, „Tę przykrą niespodziankę zrekompensowało w dwójnasób niespotykane wcześniej otwarcie na współpracę z Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy”¹⁷.

W zasobie HDA SBU badacze zapoznali się z materiałami zarówno centralnych organów aparatu bezpieczeństwa ZSRR, jak i NKWD oraz NKGB Ukraińskiej SRR. Znajdujące się tam korespondencja, odpisy i kopie materiałów pochodzących z centralnych organów partyjnych i represyjnych ZSRR uzupełniają w dużym stopniu lukę, która powstała z powodu niewywiązania się strony rosyjskiej z pierwotnych ustaleń. Jednocześnie treść materiałów potwierdza to, co historycy powtarzają już od wielu lat: wszystkie kluczowe decyzje dotyczące polityki wobec Polaków, w tym kwestie związane z przeprowadzeniem przez sowieckie organa bezpieczeństwa spraw operacyjnych skierowanych przeciwko polskiej konspiracji na terenach objętych działaniami sowieckiej partyzantki, a następnie zajętych przez Armię Czerwoną, były wydawane (lub konsultowane) z władzami na Kremlu.

Ostatecznie w obu tomach znalazły się głównie dokumenty pochodzące z archiwów ukraińskich: 77 z HDA SBU, 71 z Centralnego Archiwum Państwowego Organizacji Społecznych (CDAHO), 6 z Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego (DALO) oraz 1 z Państwowego Archiwum Obwodu Tarnopolskiego (DATO). Tom II zamyka dokument z 1974 r. – jest to własnoręcznie napisany życiorys Haliny Owczarskiej, jednej z osób represjonowanych przez NKGB, która w 1947 r. została skazana na 25 lat łagrów za szpiegostwo. Pismo to pochodzi ze zbiorów Oddziałowego Archiwum IPN w Gdańsku.

Wśród opublikowanych dokumentów zdecydowanie najwięcej jest materiałów wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa, zarówno wyższego szczebla (Ludowy Komisariat Bezpieczeństwa Państwowego Ukraińskiej SSR), jak również obwodowych i rejonowych Zarządów NKWD i NKGB. Są to raporty, meldunki, materiały wywiadowcze, fragmenty spraw operacyjnych, sprawozdania, zestawienia statystyczne, donosy agentury zwerbowanej „po linii polskiej konspiracji” i protokoły przesłuchań

¹⁵ Za: http://cprdip.pl/projekty,badania_naukowe,stosunki_miedzy_wladza_sowiecka_a_polskim_panstwem_podziemnym_19431946.html (dostęp: 6 I 2020).

¹⁶ *Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką...*, s. XX.

¹⁷ *Ibidem*.

zatrzymanych Polaków. W tomach znalazło się także kilka dokumentów podpisanych przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Ławrientija Berię. W tomie I znajdziemy sporo materiałów wytworzonych w kręgu dowódczym Centralnego Sztabu Ruchu Partyzanckiego (CSzRP) i Ukraińskiego Sztabu Ruchu Partyzanckiego (UszRP), a także dokumentów pochodzących z poszczególnych sowieckich zgrupowań i oddziałów partyzanckich operujących na Wołyniu, w tym tzw. polskich oddziałów pod wodzą Roberta Satanowskiego i oddziału „Grunwald”. Pojedyncze dokumenty zostały wytworzone przez funkcjonariuszy Smiersza. Kolejną ważną grupę stanowią materiały proveniencji partyjnej. Ogółem 16 dokumentów zostało wytworzonych przez najwyższe gremium partyjne KP(b)U, w tym samego I sekretarza Chruszczowa. Trzy dokumenty powstały w Moskwie i są to dyrektywy bądź odpowiedzi na pytania płynące od towarzyszy z sowieckiej Ukrainy do sekretariatu Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) [WKP(b)].

Na co warto zwrócić uwagę podczas lektury źródeł? Jak już wspomniałam, redaktorzy po raz pierwszy ujawniają personalia kilku agentów występujących w materiałach zdeponowanych w HDA SBU. W tomie I są to m.in. osoby z oddziału Roberta Satanowskiego donoszące o nastrojach panujących wewnątrz polskiej „czerwonej” partyzantki. Z kolei w tomie II zamieszczono donosy Augusta Buczka, zastępcy powiatowego delegata rządu w Zdobunowie, zwerbowanego przez NKGB w czerwcu 1944 r. jako agent „Bogusz”. Jego działalność przyczyniła się do aresztowania Józefa Sroki, działacza ruchu ludowego, kierownika Wydziału Administracji Okręgowej Delegatury Rządu na Wołyń.

Z 21 dokumentów, które bezpośrednio dotyczą polskich formacji komunistycznych, wyłania się ciekawy obraz stosunku władz sowieckich do tego zagadnienia. „Czerwone” oddziały były traktowane instrumentalnie i z dużą dozą nieufności, a ich dowódcy podlegali wielostronnej inwigilacji. Materiały zawarte w tomie II pokazują, że podobnie odnoszono się do członków *istriebitielnych batalionów*.

Dokumenty w chronologiczny sposób prezentują stosunek sowieckich władz partyjnych i organów bezpieczeństwa do polskiej konspiracji. Niewątpliwie czynnikami determinującymi stosunki polsko-sowieckie w wymiarze lokalnym były działalność ukraińskich nacjonalistów i mordy polskiej ludności, których zaczęto się dopuszczać w 1943 r. Początkowo, w obliczu braku na tych terenach polskich oddziałów zbrojnych, to właśnie sowieckie zgrupowania partyzanckie okazały się wybawieniem dla ludności cywilnej i tzw. baz samoobron. Gdy w tym samym okresie na terenie Wileńszczyzny i Nowogródziny trwała niewypowiedziana polsko-sowiecka wojna partyzancka, na Wołyniu oddziały sowieckie stały się jednym z ważniejszych czynników strategii przetrwania w obliczu rzezi. Jednak również i na tych terenach miało miejsce rozbrajanie pierwszych polskich oddziałów, a nawet zabójstwa polskich konspiratorów, tak jak w przypadku dowódcy oddziału „Luna”, Jana Rerutki „Drzazgi”. W tomie I znajdziemy dokumenty USzRP dotyczące inwigilacji, a następnie aresztowania w grudniu 1943 r. cichociemnego Władysława Kochańskiego „Wujka”¹⁸. Jest również dokument polecający dowódcy zjednoczenia partyzanckiego im. N. Chruszczowa obwodu kamieniecko-podolskiego, Iwanowi Szytowowi, „likwidację” por. Leona Osieckiego, dowódcy samoobrony w Hucie Starej. W lipcu 1943 r. Osiecki został porwany i zamordowany. W dokumencie znalazło się polecenie, aby zbrodnię „upozorować na działanie Niemców”¹⁹.

¹⁸ Zob. *ibidem*, s. 105–110.

¹⁹ Zob. *ibidem*, s. 77.

Opublikowane materiały w interesujący sposób pokazują stosunek władz sowieckich do rozpoczętej na Wołyniu akcji „Burza”. Rozdźwięk pomiędzy oficjalną retoryką współdziałania Armii Czerwonej i polskich oddziałów w walce z niemieckim okupantem, a równocześnie działaniami zmierzającymi do marginalizacji strony polskiej, dobrze obrazują dokumenty operacji sowieckich organów bezpieczeństwa przeciwko polskiemu podziemiu pod kryptonimem „Sejm” (do końca 1946 r. w jej ramach aresztowano w zachodnich obwodach Ukrainy ok. 4 tys. Polaków). Schemat działalności organów bezpieczeństwa był podobny jak na pozostałych, wschodnich obszarach II RP i zakładał rozpracowanie, a następnie aresztowanie działaczy struktur konspiracyjnych – w tym wypadku Okręgu Wołyń AK, Obszaru Lwów AK i delegatur rządu. W dokumentach operacyjnych polskie podziemie jest przedstawiane jako agenci obcego wywiadu, w tym agentura Gestapo. W niektórych dokumentach pojawia się nawet charakterystyczna zbitka językowa „polsko-niemieccy faszyci”, którą stosowano powszechnie w stosunku do podziemia ukraińskiego („ukraińsko-niemieccy faszyci”).

Polskie formacje zbrojne w toku akcji „Burza” (w tym sformowana na początku 1944 r. 27 Wołyńska DP pod wodzą Kazimierza Bąbińskiego „Lubonia”) zostały wykorzystane instrumentalnie przez sowieckie dowództwo. Nic tak dobitnie nie ilustruje tego podręcznikowego faktu, jak raport Chruszczowa do Józefa Stalina z 15 IV 1944 r., dotyczący informacji, jakie pojawiały się na Zachodzie poprzez łączność polskich oddziałów z Londynem. Polacy przekazywali dane mówiące o sukcesach w walce z Niemcami, m.in. o udziale 27 Wołyńskiej DP AK w zdobyciu Turzysk. I sekretarz KP(b)U sugerował, aby natychmiast dementować tego typu głosy, bowiem „[...] nigdzie i nigdy sowieckie oddziały partyzanckie i jednostki Armii Czerwonej na terytorium Zachodniej Ukrainy nie napotkały oddziałów polskich partyzantów, które działałyby na rozkaz polskiego rządu emigracyjnego w Londynie”²⁰. Zamiast o polskich oddziałach zbrojnych w świat miała iść informacja o działalności polskiego nacjonalistycznego podziemia kierowanego z Londynu, kolaborującego z Niemcami i mającego wybitnie antysowiecki charakter uzderzający w ład, który właśnie był projektowany na oczach świata przez tzw. wielką trójkę²¹.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden dokument. Jest nim obszerny projekt utworzenia kilku nowych obwodów Ukraińskiej SSR, w tym obwodu chełmskiego (lipiec 1944 r.)²². Pomysł ten był osobistą ambicją Chruszczowa, który już w 1939 r. dopominał się o włączenie w skład sowieckiej Ukrainy powiatów hrubieszowskiego, tomaszowskiego, chełmskiego, zamojskiego i jarosławskiego jako ziem etnicznie ukraińskich. Pomysł przesunięcia na zachód projektowanej granicy Ukraińskiej SRR powrócił pod koniec wojny, wraz z sukcesami ofensywy styczniowej Armii Czerwonej. W dyplomatycznej grze o granice Stalin parokrotnie sięgał po argument roszczeń terytorialnych wysuwanych przez przywódcę sowieckiej Ukrainy. Dzięki temu przywódca ZSRR mógł przedstawiać granicę na Bugu jako wspaniałomyślny kompromis pomiędzy planami Chruszczowa a koncepcją Roosevelta i Churchilla dotyczącą korekty linii

²⁰ Ibidem, s. 188.

²¹ Z innych materiałów wiadomo, że rzeczywiście co najmniej do maja 1944 r. Sowietci starali się utrzymać Zachód w przekonaniu, że Armia Czerwona nie napotyka na swej drodze żadnych polskich oddziałów zbrojnych. Zob. D.K. Markowski, *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych*, Warszawa 2018, s. 66–73.

²² *Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką...*, s. 314–327.

Curzona (pozostawiającą w różnych wariantach Wileńszczyznę i Galicję Wschodnią lub – w najbardziej okrojonym wariantcie – tylko Lwów i zagłębie drohobyckie po stronie polskiej)²³.

Podsumowując, obie publikacje wydane przez CPRDiP zasługują na uwagę badaczy. Przytłaczająca większość dokumentów zawartych w tomach pojawiła się w polskim obiegu historycznym po raz pierwszy. Ich lektura z jednej strony uzupełnia powszechnie znane wątki, z drugiej – po raz pierwszy daje w miarę komplementarny źródłowy obraz sowieckiej polityki względem Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej, począwszy od wzrostu znaczenia sowieckiej partyzantki na tych terenach podczas okupacji niemieckiej, po ostatnie akordy głównej fazy sowieetyzacji zajętych przez ZSRR obszarów.

Magdalena Semczyszyn

Szczecin

²³ Szerzej zob.: J.K. Danel, *Zamojszczyzna w planach Chruszczowa. Nieznany dokument z Instytutu i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie*, „Archiwariusz Zamojski” 2008, s. 87–90; M. Semczyszyn, *Nikita Chruszczow wobec Polaków i polskiego podziemia na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1945*, w: *Sowieci a polskie podziemie...*, s. 296–303.